

SUAL CÜMLƏSİNİN SINTAKTİK-MODAL SEMANTİKASI

Ədalət ABBASOV,
ADNSU-nun Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, dosent

Açar sözlər: Semantika, intonasiya, leksik-sintaktik, sintaktik-morfoloji, struktur, sintaktik, ədat.

Ключевые слова: Семантика, интонация, лексико-синтаксический, синтаксическо-морфологический, структурный, синтаксический, частица.

Key words: Semantics, intonation, lexical-syntactic, syntactic-morphological, structure, syntactic, particle.

Sual cümləsi sual məqsədi ilə (sual verib cavab almaq məqsədilə) işlədilən cümləyə deyilir. Kommunikativ proses dil vasitəsinin yalnız məlumatvericilik və məlumatlılıq vəzifəsini icra etməklə məhdudlaşmış qalmır. Ünsiyyətin tamamlanması üçün polikommunikativ funksiyadan təfəkkürün bütün idrakı sahələrinin ehtiyacını ödəmək üçün istifadə etmək zərurəti yaranır. Obyektiv reallıq çoxsahəli olduğu üçün onun dərkə də struktur-semantik model cəhətdən rəngarəng şəkildə təzahür edir.

Kommunikativ baxımdan sual cümləsi nəqli, əmr və nida cümlələrinə qarşı qoyulur. Sual cümləsi ünsiyyətdə istifadə tarixi və aktivlik dərəcəsinə görə nisbətən nəqli cümləyə yaxındır. İstər geniş işlənmə qabiliyyətinə, istər ifadə vasitələrinin rəngarəngliyinə görə, nəqli cümlə ilə analoji oxşarlıq təşkil edir.

Məlumatı verən (birinci şəxs) qeyri-müəyyən, yarımçıq, natamam danışdıqda təfəkkürdəki informasiya çatışmazlığını bütövləmək məqsədilə suala ehtiyac yaranır. Hər hansı informasiyanın müəyyən hissəsinə aid cavab zərurəti mövqeyində duran sual cümləsi məzmun və məqsədinə görə zəngindir:

1. Əsil sual cümləsi – Real şəkildə cavabı gözlənilən, cavabı verilməli olan sual cümləsi.

Məsələn:

Sənəm xala məni bir xəlvət yerə aparıb ağılaya-ağılaya dedi:

-Ay bala, Ay Şimşək, Ceyrandan xəbərin varmı, bilirsənmi nişanlın hardadır?

Gördüyümüz kimi, danışan özünə bəlli olmayan bir bilgini alacağı cavab əsasında aydınlaşdırmaq istəyir.

2. Təsdiq sual cümləsi – müsahibə deyilən sual cümləsidir ki, cavabının mütləq təsdiq olunacağı gözlənilir.

Şamxal bu xəbəri eşidəndə soruşdu:

-Bəs Mollaoglu Nəsim niyə onların arasında yoxdur?

-Qaçıb.

-Bunu özünmü öyrəndin?

-Bəli.

Danışana izah edilməsi lazım hesab olunan və ya dinləyəni naməlum şey barədə məlumat verməyə təhrik edilən məna çalarına məxsusdur.

3. İnkər sual cümləsi – sual tərzində inkari məzmun daşıyan sual cümləsi.

Şeirim, çox danışdım, deyəsən, bir

az,

Sən niyə susmusan? – danışan mənəm

Yox, şeir ocağı alovuz olmaz? –
Aılırdan sənşən, alışan mənəm

4. Əmr - sual cümləsi - Sual vasitəsilə bir işə təhrik etmə məqsədi güdən cümlə.

Məsələn:

Mirzə dedi:

- Qədir, mən bura gələndə dədə - baba evimizə getmək istərdim, amma çaşıb qaldım, evi tapa bilmədim, adamlardan soruşmağa da utandım. Yəni məni evimizə aparmazsan? Bu işdə mənə kömək etmək istəməzsən?

Sual ilk növbədə məlum olmayanı öyrənmək, başqalarından cavab almaq məqsədi daşıyır. Dilçilik ədəbiyyatında bu xüsusda rəngarəng fikirlər mövcuddur:

Rus dilçilərindən professor A.M.Peşkovsi "Sual cümləsinin məqsədinin danışana məlum olmayan bir şey haqqında xəbər verməyə, onun sualına cavab verməyə müsahibi təhrik etməkdən" ibarət olduğunu göstərir.

Professor B.A.Boqoroditski "Obşiy kurs ruskoy qrammatiki" əsərində sualın yaranmasının əsas səbəbini cümlədə fikrin bir üzvünün məlum olmaması ilə şərtləndirir.

A.A.Şaxmatov sual cümlələrinin kommunikativ funksiyasından danışarkən sualı olan cümləni kommunikasiya hesab etmək lazımdır, çünki o, danışanın fikrində olan müəyyən təsəvvürlərin əlaqəsini təşkil edən müşahidələrdən biri olduğunu vurğulayır. Danışan öz müsahibindən bu əlaqələrin həqiqiliyi haqqında təsdiq və ya inkar şəkildə cavab gözləyir.

A.N.Nurmaxanova "Türk dillərində sadə cümlənin növləri" adlı əsərində sual cümləsindən bəhs edərək göstərir ki, sual cümləsinin nitqdəki funksiyası müsahibdən nəyi isə öyrənmək və ya nəyisə dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dilçiliyində də sual cümlələrinin vəzifəsi demək olar ki, eynilə yuxarıda göstərdiyimiz kimi izah edilir. Belə ki Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissədə deyilir: "Bilmədiklərimizi öyrənmək və suallarımıza cavab almaq" məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümləsi deyilir [3, s.82].

Biz rus dilinin qrammatikasında, eləcə də göstərdiyimiz başqa mənbələrdə sual cümlələrinə verilən tərifin yalnız həqiqi suallara aid olduğu qənaətinə gəlirik. "Birinci növbədə, müsahibdən müəyyən bir iş, əşya, hadisə, şəxs və obyektiv gerçəkliyin digər sahələri barədə hər hansı bir bilgiyə sahib olmaq, söylənilən fikri dəqiqləşdirmək və s. məqsədilə cavab almaq üçün işlənən sual cümlələri ilə yanaşı, bir sıra başqa niyyətlərlə ifadə olunan cümlələrə də rast gəlmək mümkündür. Həmin sual cümlələrində cavab və ya əlavə izahat tələb olunmur." [4, s.58].

"Belə cümlələr, əsasən, poetik suallar olduğundan oxucuya yalnız bu və ya digər cəhətdən emosional təsir göstərmək məqsədilə işlənir. Başqa sözlə desək, sual cümlələrinin bu növündə ifadə olunan fikrin varlığını, ona olan münasibətin doğruluğunu təsdiq etmək, möhkəmlətmək, nəzərə çatdırmaq məqsədi qarşıya qoyulur." [2, s.267]

Forma cəhətdən eyni konstruktiv- struktura malik olsa da, qrammatik sual-

larla poetik və ritorik sualı cümlələr arasında məzmun və funksiya baxımdan fərqli əlamətlər müşahidə edilir.

Məsələn:

Necə yaşayaq ki, dünyada, gülüm,
Ömrün gədiyini vaxtsız aşmayaq,
Fəras ölümlərlə qarşılaşmayaq.

Həsrət körpüləri adlaya bilək,
Həsəd körpüləri adlaya bilək?

Kimsədən olmasın umacağımız...

Sual cümlələrinin formalaşmasında iştirak edən qrammatik vasitələr

Sual cümlələrinin tarixən necə inkişaf etdiyini materiallar əsasında izlədiyimiz zaman məlum olur ki, sual cümlələri müxtəlif üsullar və ya vasitələrlə ifadə edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində sadə cümlələrin təsnifi bu məsələnin açılmasında olduqca böyük önəm daşıyır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sual cümlələri nəqli cümlədən sonra ünsiyyətdə geniş istifadə edilən cümlə növüdür. Xüsusən də şifahi nitqdə ifadə məqsədinin əhatə dairəsinin semantik çoxcəhətliyi baxımından aktivlik dərəcəsinə görə, sual cümləsi fərqlənir. İntonasiyasının rəngarəngliyi və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi cəhətdən müxtəlif növlərə malik sual cümlələrini bir-biri ilə yaxından bağlı olan üç mühüm əlamətə görə təsnif etmək olar:

I. Sual cümlələrinin qrammatik cəhətdən quruluşuna görə növləri

II. Sual cümlələrinin ifadə məqsədinə görə növləri

III. Sual cümlələrinin ümumi xarakterinə görə növləri

Qarşıya qoyduğumuz məqsədin uğurlu tədqiqinə nail olmaq üçün

təsnifatın birinci növü üzrə araşdırmanı daha münasib hesab edirik. Sadə cümlələrin sintaktik-semantik modeli həmin cümlələrin qrammatik struktur (quruluş) xüsusiyyətləri əsasında təşəkkül tapdığı kimi, sual cümlələrinin modal və intonasiya semantikasına məxsus əlamətlər də eyni anoloji sintaktik hadisə nəticəsində formalaşaraq təzahür edir.

Sual cümlələrinin qrammatik quruluşu dedikdə elə bir vasitə nəzərdə tutulmalıdır ki, sual cümlələrinin formalaşmasında onlar əsas olsun.

Azərbaycan dilində sual formalaşdırın bu cür üsullar sual cümləsinin semantik əlvanlığı qədər rəngarəngdir. Suallıq semantikasi bəzi cümlələrdə öz funksiyasını leksik-sintaktik, başqa sual cümlələrində sintaktik-morfoloji, bəzilərdə isə yalnız sintaktik üsulla yerinə yetirir.

Sualın leksik-sintaktik üsul ilə ifadəsinə sual əvəzlilikləri, sual zərfləri və intonasiya, sintaktik-morfoloji üsul ilə ifadəsinə -m4(-mi, -mu, -mü) ədatı və intonasiya yalnız sintaktik üsul ilə ifadəsinə intonasiya aiddir.

Beləliklə, sual cümlələrinin təsnifində mövqeyinə və roluna görə prioritet təşkil edən qrammatik quruluşa əsasən sual cümlələrinin qrammatik vasitələri bunlardır: 1. Sual intonasiyası. 2. Söz sırası.

"Sözlər, qrammatik kateqoriyalar və intonasiya ünsiyyət vasitəsi üçün nitq prosesində fikir ifadə edən cümlənin ayrı-ayrı komponentləridir. Nitq prosesindəki cümlənin daimi və çox vacib komponentlərindən biri olan intonasiya cümlədən ayrı, müstəqil şəkildə mövcud deyildir. Başqa sözlə, "İntonasiyasız cümlə olmadığı kimi, cümləsiz də in-

tonasiya mövcud deyildir.” [1, s.160]

İntonasiyadan başqa cümlənin digər qrammatik vasitələrinin hamısı ayrı-ayrılıqda (paralinqvistik elementlər – mimika və jest istisna olmaqla) cümlədən kənar halda mövcud ola bilər. İntonasiya isə cümlədə nitq prosesində məzmun ifadə edərkən özünü göstərir.

Sual cümlələrinin özünə məxsus xüsusi intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitələrdir. Sual cümləsinə məxsus intonasiya sual cümlələrinin hərəsində bir şəkildə təzahür edir.

Sual intonasiyası ilə yaranan sual cümləsi

Belə sual cümlələrində sualın mənası ilə bağlı olan söz yüksək tonda tələffüz edilir. İntonasiya istisna olmaqla, xüsusi bir qrammatik vasitə iştirak etmir.

Məsələn:

Danışmırsan, yoxsa dillər baxışsın?
Gah xəncərdir, gah da mildir baxışın.
Həm öldürür, həm dirildir baxışın,
Nə sehrkar bir cəlladsan, a zalım!

- De görüm neylədin, oxudun o məktubu?

- Hə... - Şəfəq müəllimə duruxdu.

- Oxudum.

- Lap axıracan oxudun ?

Sual cümlələrinin bu növü öz qrammatik quruluşu cəhətdən nəqli cümlələrə bənzəyir. Şifahi nitqdə məqsədin tələbindən doğan intonasiyanı dəyişməklə, bu cür sual cümlələrini nəqli cümlələrə çevirmək mümkündür. Yazılı nitqdə isə bu cümlələrin suallıq məzmununun birbaşa ifadəçisi olan durğu işarəsini – sual işarəsini götürdükdə o cümlələr tələffüzcə nəqli cümlələr kimi səslənir. Beləliklə, bu

cümlələrin qrammatik inteqrasiyası başqa qrammatik vasitələrin hesabına deyil, yalnız onların intonasiyasının dəyişməsidir.

Sual şəkilçilərinin köməyi ilə əmələ gələn sual cümləsi - belə sual cümlələri sintaktik-moroloji üsulla yaranır. Bu tip sual cümlələrinin formalaşmasında -mı4 ədatı və intonasiya əsas vasitə sayılır. -mı4 ilə işlənən sual cümləsində sualın əsas ifadə vasitəsinin intonasiya olması şübhəsizdir. Belə ki, -mı4 şəkilçisi ilə işlənən sual cümlələrində bu ədatı (şəkilçini) işlətmədən də məntiqi vurğu və intonasiyanı dəyişməklə eyni məzmunlu sual əmələ gətirmək mümkündür. Lakin -mı4 başqa ədatlar kimi modallıq xatirinə deyil, məhz sual xatirinə və yalnız sual cümlələrində işləndiyi üçün onu sual ifadə vasitələrindən biri hesab etmək zərurəti ortaya çıxır.

Məsələn:

Yağır ayrılığın yağışı, qarı,
O görüş, o həsrət isinəcəkmə?
Bir də aramızda bu havaları
İsidən məhəbbət isinəcəkmə?

Adiləni od götürdü. O, özünü

saxlaya bilmədi:

* Axı, kiməsə vermisinizmi? Bu yoldaşlar kimdir, axı? Gedib soruşummu?

Sual şəkilçiləri tədqiqat materiallarına əsasən deyə bilərik ki, sual cümlələrinin xəbərləri ilə işlənir. Bu şəkilçilərin hansı sözlərlə işlənməsi məntiqi vurğudan asılıdır. Cümlədə hansı sözün üzərinə vurğu düşürsə, həmin şəkilçilər də daha çox o sözlərlə işlənir. Sual şəkilçiləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq, xüsusi intonasiyadan istifadə edilmir. Bu

cümlələrdə xəbərlərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur.

Sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri - bu növ sual cümlələri leksik-sintaktik üsul ilə formalaşan sual cümlələrinə deyilir. İşlənmə dərəcəsinə görə sual cümləsinin digər növlərinə nisbətən daha fəal və ən geniş yayılmış növüdür.

Əvəzlikli sual cümlələrində cümlə üzvlərindən biri, bəzən də bir neçəsi məlum olmur. Sualı verən alınacaq cavabla məlum üzvü müəyyənləşdirir. Bu növ cümlələrdə əsas məntiqi vurğu həmişə sual əvəzliyinin (zərfinin) üzərinə düşür.

Əvəzlikli sual cümlələrində isə ayrı-ayrı sözlərin nə cür ifadə edilməsindən asılı olmayaraq cavab hər dəfə sual əvəzliyi ilə ifadə olunmuş cümlə üzvünə aid olacaqdır.

Bu sual cümlələrində nə xüsusi sual şəkilçilərindən istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin - sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir.

Məsələn:

Bu oyunda kim uduzdu, kim uddu,
Peşimanı kim olacaq, nə bilim?..

- Fərid cıradı:

-Uşaq niyə oluram? Aramızda cəmi iki yaş fərq var.

“Əvəzlikli sual cümlələri cümlə üzvlərindən müəyyən qismi məlum olmayanda işlənir. Məlum olmayan məfhum belə halda cümlə xaricində olur. Sual həmin məlum olmayan cümlə üzvünə verilir və alınacaq cavabla müəyyən edilir. Əvəzlikli sual cümləsinin

işlədilməsində məqsəd həmişə eynidir: danışıqna məlum olmayan şey və hadisələri, hal, hərəkət və əlamətləri və s. müəyyən etmək” [2, s.33].

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov C. Azərbaycan dilində sual cümlələri (eksperimental-fonetik tədqiq) “Elm”, Bakı, 1999.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, “ADU”, Bakı, 1990.
3. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis, II hissə, “Azərtədrisnaşır”, Bakı, 1962.
4. Пешковский А.М. Русский в научном освещении, изд. 6, М., Учпедгиз, 1935.
5. Araz M. Dünya sənini... “Yazıçı”, Bakı, 1983.
6. Babanlı V. Qəribə eşq “Çinar-çap”, Bakı, 2007.
7. Babanlı V. Zəmanə adamı, “Elm-təhsil”, Bakı, 2015.
8. Qasimov Ə. Adilənin taleyi “Azərnaşır”, Bakı, 1964.
9. Məlikzadə İ. Şehli çəmənlərin işığında “Yazıçı”, Bakı, 1991.

XÜLASƏ

Sual cümlələrinin modal və intonasiya semantikasına aid əlamətlər onun struktur (quruluş) xüsusiyyətləri əsasında təşəkkül tapır.

РЕЗЮМЕ

Признаки, относящиеся к семантике модальных и интонационных вопросных предложений, развиваются на основе его структурных свойств.

SUMMARY

Peculiarities concerning the modal and intonation semantics of interrogative sentences are formed on the basis of its structural features.